

Сметана І. І.,
старший викладач кафедри українознавства
і мовної підготовки іноземних громадян
Харківського національного економічного університету
імені Семена Кузнеця

ТЕРМІН «МОТИВ» У ПАРАДИГМІ КОГНІТИВНО-СЕМАНТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ

Анотація. Статтю присвячено аналізу вживання терміна *мотив* у дослідженні літературного тексту. Здійснено огляд праць науковців, в яких відображено різні розуміння терміна. Особлива увага приділяється виокремленню мовних і мовленнєвих складників мотиву та з'ясуванню його співвіднесеності з іншими термінами, передусім когнітивними. Показано активізацію використання терміна *мотив* як у функціонально-стилістичній, так і в когнітивній парадигмах сучасної лінгвістики. Продемонстровано тенденцію до творення складних термінів із компонентом *мотив* (*концепт-мотив*).

Ключові слова: мотив, концепт, міфологема, словесний образ, поетичний текст.

Постановка проблеми. Незважаючи на розмаїтість і багатогранність уже вироблених у філології наукових форм аналізу поетичного тексту, термінологічна система такого аналізу ще не є усталеною й однозначною. Крім того, нинішній період у розвитку науки характеризується множинністю й різноманітністю методологій філологічних досліджень, з яких кожна пропонує власну систему термінів і відповідних дефініцій.

Останнім часом поруч із традиційними стилістичними прийомами у вивченні мови поезії можна зазначити популярність міжривневого й навіть міждисциплінарного підходу до неї. Це робить актуальними два завдання: 1) визначити доречність і специфіку використання в межах лінгвістичного аналізу загальнофілологічних термінів; 2) встановити співвідношення таких термінів з іншими вживаними терміноелементами, диференціювати їх.

Одним із таких термінів, обраним для огляду й аналізу в цій статті, є загальнофілологічне поняття (яке, у свою чергу, походить із музичної сфери) – *мотив*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиційно *мотив* трактують як «стійкий формально-змістовний компонент літературного тексту. Він може бути виділений як у межах одного або кількох творів письменника (наприклад, певного циклу), так і в комплексі всієї його творчості, а також будь-якого літературного напрямку або цілої епохи» [10]. Цей термін, що пов'язується передусім із дослідженнями фольклорних мотивів О. Веселовським, за слушним зауваженням науковців, «тягнеться до метазнаків літературознавства та музикознавства, співвідноситься з базовими, епізодичними знаками, які актуалізуються в текстах та за їх межами. Пор.: Ландшафт, Портрет героя, Предмет, Артефакт, Явища, Звуки, Кольори тощо» [12, с. 174]. У цитованій праці дослідники, як бачимо, розглядають мотив дуже широко, як одиницю найвищого рівня узагальнень у родовому характері явищ. Більш традиційним є виділення мотиву з конкретнішим семантичним наповненням, так його розуміє, наприклад, Л. Лисенко (посилаючись на В. Буряка): мотив – це

«образ, спільний для декількох творів чи групи творів», як-от: *правда, собор, Бог, істина, традиція, рідний край, сумління, кордон, свобода, закон, любов, добро* [8, с. 78]. Говорячи про публіцистику С. Сверстюка, автор наголошує на важливій ознаці таких мотивів: вони «ідентифікуються на всіх тематико-проблемних підрівнях ідейно-художньої публіцистичної цілісності» [8, с. 77]. Доволі докладний аналіз поглядів науковців на схематичність / реальність мотиву, його місце в літературному творі та роль у побудові сюжету подано в статті С. Шалигіної [11]. Хоча І. Костюк і зазначає, що «пояснювати значення розповсюдженого терміна, використання якого не викликає жодних застережень, не треба», ця сама дослідниця водночас небезпідставно зауважує, що «науковці використовують його в різних значеннях» [7, с. 409]. У процитованій статті термін *мотив* розглянуто у зв'язку й у взаємному перетинанні з іншими філологічними термінами, зокрема, такими, як *міфологема* і *концепт*.

Метою статті є визначення особливостей вживання терміна *мотив* у лінгвістичному аналізі художнього тексту, виділення мовних і мовленнєвих складників мотиву та з'ясування його співвіднесеності з іншими термінами, передусім когнітивними.

Виклад основного матеріалу. Лінгвістична сутність мотиву простежується в деяких джерелах із функціональної стилістики, що дає нам змогу співвіднести його з мовними одиницями. Так, в енциклопедії «Українська мова» серед предметів аналізу поетичної мови виділяються лексико-семантичні процеси, характерні явища індивідуального словотворення, динамічні процеси в синтаксисі, а також «типові наскрізні мотиви, або ключові слова» [4, с. 500]. Отже, у цьому визначенні вбачається реалізація мотивів передусім на лексичному рівні, який тісно пов'язаний із когнітивним рівнем, національною ментальністю, оскільки процитований вище перелік завершується такими явищами, як символізація слів-понять, набуття ними функцій мовних знаків національної культури [там само].

В аналізі конкретного мовного матеріалу також можна виявити дослідження, в яких мотиви реалізуються на лексичному рівні. Так, у вже згаданій статті Л. Лисенко як утілення мотивів подано «номінації «Бог», «істина», «слово», «собор», «храм», «любов», «свобода», «краса», «добро» тощо – генетично закодовані чинники ідеальної світобудови» [8, с. 77].

На наше переконання, під час вивчення мовної реалізації мотивів потрібно враховувати різні рівні тексту й підсистеми мовної системи, як це робить, наприклад, М. Музичук. Дослідниця розглядає шляхи мовної репрезентації мотиву *маски* як одного з визначальних у формуванні «міфічності» прози німецького письменника Г. Носсака. У результаті проведеного аналізу ілюстративного матеріалу автор визначає «типові одиниці та структури для вираження ідеї маскування», серед яких

бачимо: одиниці відповідного лексикону, ряди загальномовних і контекстуальних синонімів, спільнокореневі та спільногіздові одиниці, контекстуальне варіювання семантики, а також засоби синтаксичного рівня: складнопідрядні порівняльні речення, мовні опозиції, антитетичні формулювання, оксиморони, які «вербалізують типове для Носсакової поетики дихотомію «правдиве» – «неправдиве», «справжнє» – «несправжнє»» [9, с. 112–116]. Ми приєднуємося до думки, що мотив набуває мовної реалізації у функціонально-стилістичних засобах різних рівнів, і вважаємо плідним та вартим уваги застосування такого лінгвістичного аналізу мотивів щодо художньої літератури. Те, що проблема мовного вираження мотивів є актуальною для сучасного мовознавства, засвідчують і західні джерела, зокрема колективна монографія на цю тему, де упорядники звернулися так само до лексичного, синтаксичного, семантичного рівнів реалізації мотивів і навіть застосовують кількісні методи для їх дослідження [13].

Останнім часом у науковій літературі помітний також зв'язок між мотивами і структурами уявлень людини про дійсність, фрагментами картини світу. Так, досліджуючи роман М. Булгакова «Мастер и Маргарита», Н. Алексєєва виділяє в ньому такі досить різноманітні мотиви: *втраченого Раю, стовпотворіння, звіра, храму, чаши, крові, води* (зокрема, *дощу та річки*), *повернення до минулого, збереження / спалення рукописів* [1]. Зауважимо, що на позначення деяких із цих мотивів автор статті вживає також інші терміни: наприклад, *храм* є водночас архетипом, *вода* – міфологемою, *дощ і річку* визначено як «образи-мотиви». Крім того, характеризує мотив *річки*, Н. Алексєєва говорить про культурний концепт *ріка*, який відсилає нас до відомих асоціацій, як-от *ріка часу, ріка життя, ріка забуття*. Бачимо тут поєднання двох термінів – *концепт* і *мотив*, які дослідниця інколи пише через дефіс [1, с. 10]. Саме з терміном *концепт* термін *мотив* зараз найчастіше поєднується і зіставляється, що пояснюється активним розвитком останнім часом когнітивної лінгвістики, для якої *концепт* є ключовим терміном, зокрема, для аналізу художнього тексту.

В українському мовознавстві ці терміни поєднує також відома дослідниця С. Єрмоленко, яка пише про лінгвопоетику Тараса Шевченка. Досліджуючи мову Т. Шевченка «як складну ієрархічну систему, яка є об'єктом вивчення історії української літературної мови, лінгвостилістики, лінгвопоетики, когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології» [5, с. 3], автор обирає для вивчення «показові в контексті української ідентичності концепти-мотиви, слова-символи *слово, хата, світ*» [там само]. Вона вживає терміни з написанням через дефіс, а також прямо формулює їхню надзвичайну близькість, хоча вони походять з різних ділянок наукового аналізу: «Саме так можна структурувати зміст концепту, або, за літературознавчою термінологією, мотиву Шевченкової творчості – *слово*» [5, с. 4]. С. Єрмоленко, крім названих вище, виділяє як важливий для Шевченкової творчості мотив *розмови*, а також його вужчий, окремий різновид – мотив *розмови із зорею*. Даючи теоретичне обґрунтування науковому терміну *концепт-мотив*, автор підкреслює, що «оперування поняттями концептів-мотивів, співвідносних із поняттями лексико-семантичних, лексико-асоціативних полів, відкриває нові можливості дослідження філософії мови Кобзаря» [5, с. 17]. На нашу думку, у праці С. Єрмоленко показано, як термін *мотив* може бути вписаний у сучасну лінгвокогнітивну інтерпретацію поетичного тексту. Такої ж думки дотримується З. Афіньська, яка йде за ідеєю В. Дем'янка: «*концепт* значною

мірою відповідає тому, що дослідники літератури називають *мотивом*», – і виділяє в ракурсі лінгвокультурології мотив *la cuisine française* [2], що може бути розглянутий і як національно-маркований концепт.

Схожий підхід бачимо і в статті Г. Каратєєвої, яка досліджує концепт *подорож* у французькому постмодерністському романі. Автор на позначення уявлення про подорож використовує не тільки термін *концепт*, а й *міфологема, архетип*, а також пише про подорож як «центральный концепт-мотив» досліджуваного нею автора Ж.М.Г. Ле Клезіо [6, с. 65]. У праці О. Богданової подвійним терміном *концепт-мотив* позначається *робота*, водночас у статті вживаються також інші подвійні терміни на позначення ментальних моделей: *образ-мотив бруд*, *образ-деталь ключі*. Це вказує на те, що мотиву і концепт-мотиву необхідно знайти обґрунтоване місце в системі сучасної філологічної термінології, яка застосовується для аналізу художнього тексту.

Варто також зауважити, що в сучасній енциклопедії міфології та фольклору показано, що мотиви розрізняються за типами, тобто концепт-мотив є одним із кількох типів мотивів, наявних у фольклорних чи міфологічних текстах [14, с. 318]. Автори зазначеного об'ємного видання наводять як приклад концепт-мотиву *винагороджену гостинність*, а також зазначають наявність інших типів мотивів, серед яких: *мотив-дія (удавана глухота, щоб приманити ворога і вбити його)*; *мотив-об'єкт (джерело райдуг)*; *мотив зв'язку / спорідненості (померла мати повертається, щоб допомогти переслідуваній дочці)*; *мотив персонажа (хрещена-чарівниця)*; *мотив структури оповіді (нескінченні казки)*. Це ще раз показує нам різноманітність розуміння мотиву на різних рівнях: сюжетного елемента, структурного засобу, образу персонажа тощо.

Висновки. Отже, термін *мотив* у сучасній науці посідає важливе місце в структурі не тільки суто літературознавчого, а й загальнофілологічного аналізу. Він плідно використовується у функціональній стилістиці й когнітивній лінгвістиці. У системі когнітивних термінів термін *мотив* (зі своїми варіаціями: *концепт-мотив, образ-мотив* тощо) не має усталеного місця і визначення, тому уточнення його ролі в когнітивному й лінгвокультурному аналізі поетичного тексту становить перспективу подальших студій.

Література:

1. Алексєєва Н.С. Роман М. Булгакова «Мастер и Маргарита» в контексте магического реализма. Наукові записки ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. 2017. Вип. 2 (86). С. 3–20.
2. Афинская З.Н. О мотивах концептосферы еда: la cuisine française. SWorld. Одесса, 2014. Т. 19. С. 49–56. URL: <http://www.sworld.education/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/dec-2014> (дата звернення: 19.04.2018).
3. Богданова О.В. Истина: диалог философских систем (пьеса М. Горького «На дне»). Acta Euditorum. 2016. Вип. 20. С. 43–48.
4. Єрмоленко С.Я. Поетична мова. Українська мова: енциклопедія. К.: Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. 824 с.
5. Єрмоленко С.Я. Філософія мови Тараса Шевченка. Українська мова. 2014. № 2. С. 3–18.
6. Каратєєва Г.М. Концепт «подорож» у французькому постмодерністському романі: шляхи інтерпретації. Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. К., 2007. Сер. № 9: Сучасні тенденції розвитку мов. Вип. 2. С. 63–67.
7. Костюк І. Міфологема: історія поняття. Вісник Львівської національної академії мистецтв. 2011. Вип. 22. С. 405–416.

8. Лисенко Л.І. Образна система публіцистики Євгена Сверстюка як концептуальна картина світу. Рідний край. 2010. № 1. С. 75–79.
9. Музичук М.Ю. Мовні засоби вираження мотиву «маски» як елемента «міфічності» у прозі Г.Е. Носсака. Іноземна філологія. Український науковий збірник. Вип. 120. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. С. 111–116.
10. Незванкина Л.К., Щемелева Л.М. Мотив. Литературный энциклопедический словарь. М.: Сов. энциклопедия, 1987. С. 230.
11. Шалыгина С.Г. Понятие «мотив» и его интерпретация в теории литературы и музыке. Социально-экономические явления и процессы. 2012. № 1. С. 250–254.
12. Швачко С.О., Кобякова І.К., Анохіна Т.О. Концептуальний підхід до структурних одиниць текстів: контрастивні аспекти. Вісник Сумського державного університету. Серія «Філологія». 2007. № 2. С. 173–179.
13. Junying Liu, Haitao and Liang. Motifs in Language and Text / Ed. by. Berlin; Boston: De Gruyter Mouton, 2017. 271 p.
14. Sherman J. Storytelling: An Encyclopedia of Mythology and Folklore. L.; NY.: Routledge, 2015. 647 p.

Сметана И.И. Термин «мотив» в парадигме когнитивно-семантического анализа поэтического текста

Аннотация. Статья посвящена анализу использования термина *мотив* в исследовании литературного текста. Выполнен обзор работ ученых, в которых отражены раз-

личные понимания термина. Особое внимание отводится выделению языковых и речевых составляющих мотива и определению его соотносительности с другими терминами, прежде всего когнитивными. Показана активизация использования термина *мотив* как в функционально-стилистической, так и в когнитивной парадигмах современной лингвистики. Продемонстрирована тенденция к созданию сложных терминов с компонентом *мотив* (*концепт-мотив*).

Ключевые слова: мотив, концепт, мифологема, словесный образ, поэтический текст.

Smetana I. The term “motif” in the paradigm of cognitive-semantic analysis of poetic texts

Summary. The article considers the use of the term *motif* in the literary works analysis. The works of scholars reflecting the variety of this term understandings are surveyed. A special attention is paid at the language and speech components detection; its correlation with other terms, mainly cognitive ones, is found out. The actuation of the use of the term *motif* is demonstrated in functional stylistic and in cognitive paradigms of contemporary linguistics. The trend to create compound terms with the use of *motif* (*concept-motif*).

Key words: motif, concept, mythologeme, verbal image, poetic text.